

NÜKTE VE NÜKTENİN ARACI OLAN EDEBİ SANATLAR

*Hüseyin GÖNEL**

ÖZET

Divan şiiri söz ve sözün değeri üzerine kurulmuştur. Bu yüzden divan şairi, sözü en veciz ve en etkili bir şekilde söyleme çabası içinde olmuştur. Sözün değeri, içinde barındırdığı anlam zenginliğinde, çağrışımında, nüktede aranmıştır. Şairlik yeteneği de nükteci, nükteden anlayan, nükte bilen vb. vasıflarla değerlendirilmiştir. Dolayısıyla şair en güzel ve etkileyici ifadeyi bulmak için edebî sanatlara başvurmuştur. Bu yüzden divan şiirinde mana, mazmun ve nükte iç içe geçmiş şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıda mana ve mazmunun nükte ile ilgisi kısaca ele alındıktan sonra nüktenin aracı olan edebî sanatlar örneklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: nükte, mazmun, edebî sanatlar, divan şiiri

WITTICISM AND LITERARY ARTS AS A VEHICLE OF WITTICISM

ABSTRACT

Divan poetry is based on saying and the importance of saying. That is why, Divan poetry has aimed to produce language in the most effective and metaphorical way. The value of saying has been evaluated according to the meaning hidden in it, association and wit. The artistry and the talent of the poet resulted in his association with the adjective witty. Therefore, the poet has consulted literary arts in order to be able to achieve the most eloquent and effective expression. Thus, meaning, witticism and mazmun are closely interwoven in Divan poetry. In this article, literary arts that are used to create witticism have been studied following the evaluation of meaning and mazmun in relation to witticism.

Key Words: witticism, *mazmun*, literary arts, Divan poetry

Giriş

Edebî türler içinde dil, en rafine şekliyle şiirde karşımıza çıkar. Şiirde, anlatılmak istenen, çeşitli imge ve sembollerle örgülenir. İnceden inceye düşülmüş ve şiire yerleştirilmiş her kelime şairin hesap ettiği veya etmediği birçok çağrışımı içinde barındırır. Maksudı en güzel anlatan şiir ölümsüzlüğe kavuşur.

* Yrd. Doç. Dr., International Burch University. El-mek: huseyingonel@yahoo.com

Yüzyıllar süren divan şiiri geleneğinin kendine özgü bir dünyası vardır. Daha çok kelimeler ve kavramlar üzerine kurulan yapısı dolayısıyla onu anlamak belli bir birikime sahip olmakla mümkün olur. Çünkü divan şairi mektepteki bir öğrenci gibi¹ okuyarak, çalışarak, inceleyerek teorik bilgileri edinir; elde ettiği bilgilerle önce taklit ederek, sonra da özgün eserler vermek suretiyle yetişirdi. Bu süreçte Arapça, Farsça ve Türkçenin dil inceliklerini de öğrenen şair, kendi şiirlerini “sağlam ve kusursuz olarak söyleme” imkânına kavuşmuş olurdu. Şiiri bir binaya benzeten Filibeli Fâni, “şiir binasının malzemesini kelime ve deyimlerin oluşturduğunu; eksik kusurlu veya niteliksiz malzemeyle kaliteli bir bina yapılamayacağını” ifade eder (Kurnaz, 2007:7). Dolayısıyla divan şairlerini ağır birer kelime işçisi olarak değerlendirmek mümkündür.

Sembolik bir dili olan ve çoğu kez hayale dayanan divan şiiri geleneğinde nükte özel bir yere sahiptir. Teşbih, mübalağa, tezat, cinas vb. sanatların yardımıyla ve bazı ipuçları vermek suretiyle okuyucuya bulmaca çözüme hazzı veren, düşündüren, dikkat çekici ve çarpıcı ifadeler şiirin toplumdaki yerini sağlamlaştırmıştır. Hemen her meseleye nükteli bir beyitle cevap verebilir nitelikteki bu şiir, söz meclislerinin başköşesine kurulmuştur.

Bir sanat eserinde göze çarpan en önemli özelliklerden biri de sanatkârın hüneridir. Şiir sanatı “dilün hünerli bir şekilde kullanılması” ile ortaya çıkar (Coşkun, 2011:59). Divan şairi, kendisinden önce defalarca işlenmiş malzeme ile şairlik yeteneğini ispat etmeye, göstermeye çalışır. Bu açıdan şairin ne söylediği değil nasıl söylediği önem kazanır. Nükte, şairin nasıl söylediği ile ilgilidir.

Divan şiirinin karakteristik özelliklerinden biri de “teksif” düşüncesidir. Teksifte, kelime ve kavramlar en kısa ve etkileyici anlatımı sağlamak için çeşitli çağrışımlara imkân tanıyacak şekilde kullanılır (Okuyucu, 2006:78-81). Az sözle çok şey anlatma gayretinin bir sonucu olarak belli kalıplar çoğu kez edebî sanatlar vasıtasıyla tekrar tekrar kullanılmıştır. Nükte, kelimenin anlamından, mazmunun derinliğinden veya şiirin söylendiği ortamın sunduğu imkânlardan yararlanılarak yapılır. Bu hususlar dikkate alındığında edebî sanatların nüktenin araçlarından biri olarak kullanıldığı görülmektedir.

Mazmun, Mana, Nükte

Mazmun, divan şiirinin temel yapı taşlarından biri olarak kabul edilir. Arapça “zımn” kökünden gelen mazmun, “anlam, kavram; kendine özgü simgesel anlamları olan nükteli ve cinaslı söz” (Parlatır, 2009: 1027) şeklinde tarif edilir. Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati*'inde mazmunu “bir şeyden zımnen anlaşılan mana, mefhum, meal”, “zımnen anlaşılabilen nükteli, cinaslı ve sanatlı söz” olarak açıklar. Divan şairleri tarafından çokça kullanılan bîkr-i mazmun ise “ilk defa söylenmiş olan mazmun ve nükte”ye denir (H. Kazım Kadri, 1943a: 369-370). Mazmun, “bazı kavramları dolaylı anlatmak için kullanılan nükteli ve sanatlı söz” (TDK, 2005: 1358), “bir mana veya mefhumu özelliklerini çağrıştırarak kelime grupları içinde gizleme sanatı” (Pala, 1995: 359; 1999: 400) şeklinde de tarif edilmiştir.²

¹ Divan şairinin yetişme süreci ile ilgili geniş bilgi için *Osmanlı Şair Okulu* (Kurnaz, 2007) adlı kitaba bakılabilir.

² İskender Pala mazmunu bir sözün (beyit, mısra) altında gizli olan mana diye açıkladıktan sonra mazmunu “hem bir oyun, hem bir hüner, hem de bir sanat” şeklinde ifade eder. Dolayısıyla “beyitte gizlenen mazmunu keşfedebilen okuyucu, şiirle sağlıklı bir bağ kurar, okuduğu şiirden hoşlanır ve gerçek manasını anlamış sayılır. Divan şiirinin en cazip tılsımı, karizması ve güzelliği burada gizlidir. Şairin hüneri derecesinde okuyucu da şiirden zevk duyacaktır. Çünkü esas olan beyit üzerinde dikkatle düşünüp gizli güzelliği görebilmek, keşfedebilmektir.” (Pala, 1999: 400). Menderes Coşkun ise şiirin “oyun-eğlence-heves”le ilgisini dile getirir. Ona göre “divan şairleri, kendilerine intikal eden edebî geleneğe ait malzemeden zekâ ve yetenekleriyle yeni nükteli ifadeler çıkarmaktan zevk almışlardır.” Çünkü o günün toplumunda şiir, “meşru bir oyun ve eğlence” olarak görülmekteydi. Coşkun, ayrıca konuyla bağlantılı olarak Walter G. Andrews'ın gazelin yaygın bir tarz olarak uzun yıllar yaşamasını “eğlendirici ve düşündürücü zihinsel oyunlar” içermesine ve “zekâ gösterileri” için uygun bir zemin olmasına bağladığı tespitine dikkat çekerek (Coşkun, 2011:61). Sırrı'ye ait şu beyitte söylenmek istenenin nükteli bir şekilde ifade edilmesi gerektiği vurgulanmıştır:

Turkish Studies

Mazmunlar kelimenin ilk bakışta görülemeyen gizli anlamlarıyla ilgilidir. Bu yüzden söylenmek istenen arka plana yerleştirilir. Dolayısıyla mazmun, “bir mananın ipuçları verilmek suretiyle ifade edilmesi”nin aracıdır. Belli kalıplar ve edebî sanatlar vasıtasıyla şairler az sözle çok şey söyleme imkânına kavuşurlar (Saraç, 2006:26).³

Eski belagatçiler mana, mazmun ve nükte kelimelerini birbiriyle ilgili veya birbiri yerine kullanmışlardır. Mengi'ye göre şairler tarafından sık kullanılan bu terimlerin aralarında ne gibi anlam farkları olduğunu bugün bilmek güçtür (Mengi, 2000a:19). Yukarıdaki mazmun tanımlarından da anlaşılacağı üzere bu terimler arasında sıkı bir bağ/bağlılık görülmektedir. Bu bağlamda nükte, nüktenin ne olduğu ve nükteden ne anlaşılması gerektiği sorusu gündeme gelmektedir. Bu soruya geçmeden önce nükte ile mana ve mazmun arasındaki ilişkiye kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Mazmun ve nükte şiirin derinliğine gizlendikçe önem kazanır. Bu manalara sezgiyle ulaşılır.⁴ Nükte ve mazmunun birlikte kullanıldığı aşağıdaki beyitte bu kavramların kolayca anlaşılabilen anlamlarla ilgili olduğu nükteli bir şekilde anlatılmıştır. Beyitte nükte bilen birinin bir mazmunu anlamak için çektiği zihni ıstırap nispetinde mazmunun başarısı söz konusu edilmektedir. Kendisi bin bir güçlülük bir nüktesini anlasa bile onu anlatma hususunda yine aciz kalacaktır:

Çeke mazmûnunu fehm itmede bir nükte-şinâs
Ne kadar dikkat iderse o kadar renc-i elîm

Kendi fehm itse de bin fikr ile bir nüktesini
Nutku âciz kala yârâne idince tefhîm⁵
(Nef'î K7/10-11)

Nüktenin ustaca yapılması şaire haklı bir şöret sağlar. Bir şair için en büyük övgülerden biri de nükteci olduğunun söylenmesi olsa gerektir. Nedim aşağıdaki beyitte böyle bir haklı gurur içinde görülmektedir:

Ma'lûmdur benim sühanım mahlas istemez
Farkeyler anı şehrimizin nükte-dânları
(Nedîm G155/5)

Dehen-i tengine bir söz mi bulunmaz ammâ
Hüner ol nükte-i ser-beste-i ta'bir dedür
(H.Kazım Kadri, 1943b: 547)

Nedim ise kıldan daha ince olan nükte ve manayı aklın bir köşesinde sürekli düşünüp durmak, evirip çevirmek gerekeceğini işaret eder:

Ser ü müdan dahi bârîk olursa nükte vü ma'nâ
Şikâf eyler anı bir nice def'a gûşe-i tarfi
(Nedîm T48/3)

Şiirin bir eğlence olarak algılandığı fikrini destekleyen aşağıdaki beyitte Bâkî, aşk ehlinin, baştanbaşa sevgi ve muhabbet nükteleriyle dolu olan kendi şiiri gibi bir eğlence bulamayacağını ifade eder:

Nükte-i mihr ü mahabbetdür ser-â-ser Bâkiyâ
Bulmaya aşk ehli bir eğlence eş'ârın gibi
(Bâkî G485/7)

³ Mazmunun sadece edebî bir terim olarak değil, diğer disiplinlerle de ilgili olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan Şahin Uçar, “bir kültürün bir kelimedeki gizlenebileceği” fikrinden yola çıkarak mazmunu “beşerî tefekkürün bütün meselelerini tartışmak için müsait bir kavram”/zemin olarak değerlendirir (Kahramanoğlu, 2006:102-103; naklen Uçar, 1995:13).

⁴ Divan şairi, eşyayı olduğu gibi değil “kendi zihninde uyandırdığı akisle” veya “kendisinde bıraktığı etki ile” yeniden yorumlar ve öyle görür (Bilkan, 1998:132). Eski kültürün ve toplumun kabulleriyle ilgili olan bu durum gizli, dolaylı ve imalı anlatımın temelini oluşturur. Teşbihî bakış açısı ve konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Koç, 2009:129-179.

⁵ Benzer ifadeler için bk. Bilkan, 1998:60-61.

Turkish Studies

Nüktenin yapılması kadar anlaşılması da önemlidir. Çünkü şair muhatapları tarafından anlaşılmazsa sanatı, emeği hak ettiği değeri göremiyor demektir. Nâbî aşağıdaki beyitte sözden, nükteden anlayanların kalmadığını, kitapların okunmadığını, anlaşılmadığını insanların kitapların tezhip ve süsleriyle ilgilendiğini yine nükteli bir şekilde dile getirmektedir:

Aramaz kimse ma'ânî vü nikâtin kütübün
Nakş-ı ser-levhâ vü dîbâce-i halkârın arar
(Nâbî G158/2)

Mengi, birkaç beyitten hareketle mazmun ile nükteyi kıyaslar. Mazmunun daha ince, daha gizli anlamlar barındırması dolayısıyla incelik istediği, şairden ya da okuyucudan daha fazla zihnî çaba ve daha ince bir hayal gücü istediği sonucuna ulaşır. Nükte ise şairden ziyade şairi niteleyen terkiplerle⁶ kullanıldığı için “nükte-zekâ” ilişkisini hatırlatır. Mengi'ye göre bu durum “eski şiirimizde şairlikle nüktedanlığın birlikte düşünüldüğü izlenimini vermektedir” (Mengi, 2000b: 40-41).

Mana, divan şiirinde temel unsurlardan biridir. “Eski şiirde manadan tedai [çağrışım] beklenir.” Çünkü şiir dinleyeni/okuyanı farklı anlam boyutlarına taşıdığı ölçüde başarılı sayılır. Burada “bikr-i mana yani daha önce işitilmemişlik, özgünlük” önem taşır. “Mana ilhamla vardır, anlaşılması da sezgiyle olur.” (Mengi, 2000b: 39-40). Mengi, divan şairi tarafından mana için kullanılan terkipleri iki başlık altında ele alır. Birincisi, bahr-ı ma'nâ, iklim-i ma'nâ, vâdî-i ma'nâ gibi mekân bağlantılı ifadelerdir. Bunlarla şairler mananın derinliği, zenginliği, mananın ayrı bir dünyası olduğu fikrini vermektedirler. İkincisi ise şahid-i ma'nâ, büt-i ma'nâ, ârûs-ı ma'nâ gibi güzellik, tazelik, orijinallik ve özgünlük bağlantılıdır. Burada şairin manaya ait estetik kaygısı öne çıkmaktadır (Mengi, 2000b: 32-34).⁷ Şairler mana ile ilgili tavırlarını gizli ve kolayca anlaşılacak ifadelerle göstermişlerdir. Dolayısıyla mazmun ve nükte mananın en güzel şekilde ifade edilmesi için araç olarak görülmüştür denilebilir.

Mana ve mazmunun izahında karşımıza çıkan kavram nüktedir. Nükte günümüzde “ince anlamlı, düşündürücü ve şakalı söz, esprî” (TDK, 2005: 1485) şeklinde tarif edilmektedir. Geçmişte ise nükte “sözün ince, nazik ve latif manası, anlamı ince ve nazik olan söz; yalnız dikkat-i nazar ve im'ân-ı fikr ile anlaşılacak şey” (Parlatır, 2009: 1308) olarak kullanılmaktaydı. *Türk Lügati*'nde ise “zekâ ile idrak edilebilen zarif ve imalı söz ki latife gibi inbisatı mucip olur” (H.Kazım Kadri, 1943b: 546) şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre imalı ve latife yollu söz olarak ifade edilmesi nüktenin işneleyici, alaycı kullanımının da olduğuna işaret eder. Zaten tevriye, kinâye ve cinas gibi edebî sanatlarda nüktenin bu özelliği açıkça görülmektedir.

Bir başka açıdan “nükte, divan şiirinin hem tanımı, hem yazılma sebebi hem de malzemesidir. Birçok beyit, güzelliğini ve uzun ömürlülüğünü içinde taşıdığı nükteye borçludur.” (Coşkun, 2011:60). Bâkî bu durumu “mermere nükte kazmak” tabiriyle ifade etmiştir:

Sûret itdün şî'rünü girdün nigârün gönline
Bâkiyâ bu nakş ile sen nükte kazdun mermere
(Bâkî G481/5)

Nükteli söyleyiş, ince anlamları barındırdığı için bazen anlaşılabilir. Bu ise okurdan belli bir zihnî çaba ister. Çünkü şair nükte aracını kullanarak niyetini özellikle gizlemektedir.

⁶ Bu terkipler: nükte-dân, nükte-şinâs, nükte-ver, nükte-gû, nükte-bîn, nükte-perdâz, nükte-pîrâ, nükte-senc, nükte-sencân, nükte-âmîz, nükte-zâ vb.

⁷ Bu durum genel olarak Arap, Fars ve Türk divan şiirinde aynı şekilde ele alınmıştır. İlk kaynak olması bakımından Arap şiirinde övme ve yermeyi konu edinen kasidelerde göze çarpan özellik, “kelimelerdeki ses uyumu; teşbih, isti'âre, mecâz ve kinâye gibi edebî sanatlar; nükte ve telmihlerle süslü bir deyiş, duygudan çok hayal genişliğidir.” Az kelime ile çok şey anlatmanın esas olduğu Arap şiirinde, şair hünerini düşünce zenginliğiyle değil yeni mazmun bulma yeteneği ve orijinal söyleyişle gösterir (Levend, 2008:184-185).

Nedim, aşağıdaki beyitte “ince nükteleri bir araya getirip toplamayı söz güzeline perçem yapmak”la açıklar. Perçem yüzü örttüğü gibi nükteler de mananın örtüsü olarak düşünülmüştür:

Bârik şef' nükteleri cem' idüp Nedîm
Nâzende şâhid-i sühana perçem eyleriz
(Nedim G49/7)

Edebiyat terminolojisi içinde nükte bugün “mizahla ilgili olarak, şaka yollu mizahî söz” anlamında kullanılmaktadır. Nüktenin eskiden bilinen ve kullanılan anlamı “herkesin kavrayamayacağı cinsten olan ince anlam, kolay anlaşılamayan ancak erbabının anlayabileceği ustaca, zekice söylenmiş sözdür”. Dolayısıyla nüktede “az bulunurluk, zekice söylenme, kolay anlaşılama, güzel buluş ve incelik esastır” (Mengi, 2000a: 18).⁸ Şairlerin nüktenin ilhamla ilgili olduğuna dair beyitlerine de rastlanır. Çünkü böyle icazlı ve veciz söylemek ancak ilhamla açıklanabilir. Cevrî, nüktecilğini hayalinin her an Cebrail’in sırrını ortaya çıkarmasıyla ifade eder:

Nükte-perdâz-ı cihânım ki hayâlim her dem
Lutf-ı râz-ı dil-i Cibrîli nümâyân eyler
(H.Kazım Kadri, 1943b:547)⁹

Nükte yapabilmek şair yaratılışla ilgili bir durumdur. Herkese gelmeyen o ilham şairin gönlüne geliverir. Nedim, sevgilinin işve ile salınarak meclise gelişini, şair yaratılışlı kimsenin aklına gelen nükteye benzetir. Yani, sevgilinin bu şekilde gelişi âşığa nasıl keyif verirse, nüktelyi yakalayan şair de öyle zevk duyar:

Gülerek şîve ile bezme o şûhun gelişi
Benzer ol nükteye kim tab'-ı sühandâna gelir
(Dilçin, 2005:407)

Aşağıdaki beyitte birçok hususun yanında söz meclislerinde dimağları tatlandıran nükteye de işaret edilmiştir:

Agzumuz şîrîn ider bir nükte-i rengîn ile
Lal-i nâbun ey yüzi gülşen ne nâzûk cân olur
(Bâkî G159/3)

İskender Pala nüktenin bilinen anlamını verdikten sonra bugünkü kullanımına yakın olarak nüktelyi “genellikle karşımızdakinden korktuğumuz veya incitmekten çekindiğimiz için söylemek istediğimiz söze giydirilen süslü bir elbise” (Pala, 1995: 434) şeklinde açıklar.

Nüktelyi bir muhatabı olsun veya olmasın okunduğunda ifadenin etkileyciliği, güzelliği, orijinalliği, şaşırtıcılığı gibi nedenlerle simalarda tebessüm ve gülümseme hissi uyandıran ince manalı söz olarak da tanımlamak mümkündür. Nükte ile birlikte kullanılan “letafet” de dikkat çekmektedir. Latif bir nükte, sözün çağrışıma açık, zihni faaliyet gerektiren, incitmeyen, gönlü ve zevki okşayan, tabir yerindeyse su gibi akan yönüne işaret etmektedir. Bazen sözün zengin çağrışımlarla dolu etkileyciliği karşısında “şapka çıkarmak”, “şapkayı havaya atmak” veya Araplar gibi “Ya Selam” demek ya da “ayağa kalkmak” şeklinde tepki verildiği durumlar olur. Bu sözlerde günümüzdeki anlamına uygun espriler de vardır.

⁸ Sünbülzade Vehbî'nin “Evvelâ ilm-i me'ânide maharet lazım/Bilmeye nükte-i ser-beste-i ma'nâ-yı suhen” beytinde geçen “nükte-i ser-beste-i ma'nâ-yı suhen” terkiibini, sözün ya da şiirin gizli inceliği diye çevirdiğimizde, nükte; divan şiirinde yaygın kullanılan anlamıyla karşımıza çıkar.” (Mengi, 2000a: 18).

⁹ Doğrudan divanlardan alınmayan veya divanlarda bulunamayan beyitler ikinci kaynaklar esas alınarak dipnotta gösterilmiştir.

İleride bahsedileceği üzere nükte yapmak için bazı kelimelerin tevriyeli veya cinaslı kullanımlarına başvurulur. Örneğin “ayak” kelimesinin tevriyeli kullanılmasıyla ilgili birçok beyit vardır. Bu tevriyelerin her birinin okuyucuda bulduğu karşılık aynı değildir. Bunlardan “kimisi zanaat kertesinde kalmış, kimisi de sanat seviyesine yükselmiştir”. Zira “şiiir zanaatı, şairlik tabiatına ve zekâsına sahip kişilerin elinde sanata dönüşür” (Coşkun, 2007: 37). Şairlerin birer avcı gibi sürekli ince anlamlar ve hoş nükteler peşinde koşmaları bu sanat çabasının bir delili olarak görülebilir.

Gerçek hayata ait tecrübeleri veya davranış biçimlerini de yansıtmaları bakımından ifadenin etkileyiciliği nükteye örnek gösterilebilir. Nâbî’ye ait aşağıdaki beyitte kendisine babasından miras kalmış birinin mirası alması engellenmeye kalkışıldığında gösterdiği/göstereceği tepki üzerinden cennete girme isteği nükteli bir şekilde dile getirilmiştir:

Kimdür bizi men‘ eyleyecek bâğ-ı cinândan
Mevrûs-ı pederdür girerüz hâne bizümdür
(Nâbî G224/5)

Şairi için Lâ-edri diyebileceğimiz aşağıdaki beyitte ise cennete girme isteği ahiret gününe telmihle nükteli bir şekilde ifade edilmiştir:

Bakma yâ Rab sevâd-ı defterime
Anı yak âteşe benim yerime

Divan şiiirinde nükte bugün kullanıldığı anlamıyla sadece espri için kullanılmıyor; espri, alay, iğneleme nüktenin bir yönünü teşkil ediyordu.¹⁰ Nüktenin bu özelliği dün de vardı bugün de devam etmektedir. Bunun dışında kalan düşündürücü, dikkat isteyen, çağrışıma açık sözlerle yapılan nükte, edebî sanatlarla doğrudan ilgili görünmektedir. Bu yazıya mana, mazmun ve nükte arasındaki farklara veya benzerliklere değinmekten ziyade genel olarak etkileyici, şaşırtıcı, nükteli söz bağlamında devam edilecektir.¹¹ Edebî sanatlar yardımıyla okuru şaşırtan, hayrette bırakan, çağrışımları ve ince manayı keşfetmesi sebebiyle tebessüm ettiren ifadeler ele alınacaktır.¹²

Edebî sanatlara geçmeden önce bazı tiplere ve onlar üzerinden yapılan nüktelere değinmek yerinde olacaktır. Divan şiiirinde zâhid, sūfî, hâce, nâsih, müddeî, rakîb gibi tipler nükte için eşsiz bir ortam hazırlar. Her biri ince bir düşüncenin, keskin bir nüktenin örneği sayılabilecek pek çok beyit vardır. Aslında bu tipler üzerine yapılan nüktelerle dolaylı olarak “gösteriş ve menfaat için dindarlık eden” kişiler, “hayatın gayesini sürekli para kazanıp mal biriktirme zanneden insanlar” vb. eleştirilmiş olur. “Rakîb”in ise ayrı bir yeri vardır.¹³ Her türlü lanet ve hakaretin yapıldığı bu ifadelerde “kiskanç, hasetçi ve arabozucu tiplerden bir bakıma toplumun intikamı” alınır. Şair, bu tip insanlara karşı toplumun hissiyatına tercüman olur, “dilini ve kalemını kılıç gibi kullanır” (Şentürk, 1995:XII).

¹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için “Osmanlı Dönemi Türk Mizah Anlayışı” ve “Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Osmanlı Dönemi Türk Mizahının Kısa Bir Tarihi” adlı makalelere bakılabilir (Kortantamer, ty:130-170).

¹¹ Bu çalışma için künyeleri kaynakça bölümünde verilen şu divanlar taranmıştır: Şeyhî Divanı, Nizâmî Divanı, Ahmet Paşa Divanı, Necâtî Divanı, Mesîhî Divanı, Hayretî Divanı, İshâk Çelebi Divanı, Zâtî Divanı, Fuzûlî Divanı, Hayâlî Divanı, Yahyâ Beg Divanı, Bâkî Divanı, Nef’î Divanı, Nâbî Divanı, Nedîm Divanı.

¹² Genel olarak mizah diyebileceğimiz bu hususu edebî özellik taşıyıp taşımamasına göre değerlendirmek yerinde olacaktır. Sınırlarını aşan “zekâyâ değil de asaba hitap eden” mizahî söyleyiş ne kadar nükteli ve ne kadar edebî sayılacaktır. Konu hakkında Ağâh Sırrı Levend’in tespiti dikkat çekicidir. Ona göre mizah, “şaka ve latife” demektir. Latifenin değeri latif olmasıyla ölçülür. Mizahî bir eserin edebî sayılabilmesi ince bir nükteli ve zarif bir mazmunu içinde barındırmasına, “asaba değil zekâyâ hitap etmesi”ne bağlıdır (Levend, 1984:522).

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakib’e Dair*, Şentürk, 1995.

Nükte ve Edebî Sanatlar

Edebî sanatlar anlam ve kelime ile ilgili olmak üzere iki ana başlık altında incelenebilir.¹⁴ Anlamla ilgili sanatlar içinde “bir duygu ve düşünceyi nükteli bir biçimde söyleme temeline dayanan sanatlar da vardır” (Dilçin, 2005:421). Bu sanatlar, birkaç örnekle nükte bağlamında değerlendirilecektir.

Nükte Malzemesi Olarak Teşbih

Benzetme ilgisi sanatın temelini oluşturur. Teşbih, divan şiirinde en çok kullanılan sanatlardan biridir. Şairler -çoğunlukla teşbih yönü bağlamında- en güzel teşbihi aramıştır. Birçok nükte varlığını teşbihe borçludur. “Bir kavramın herhangi bir özellik bakımından kendisinden daha üstün veya daha meşhur bir kavrama benzetilmesine benzetme veya teşbih denir.” Teşbih, genellikle mecazların içinde ve yanında yer almıştır. “Bir yarı mecaz veya yarı aktarım sanatı olan teşbih” isti’ârenin başlangıcı sayılabilir. Çünkü “mecazın en önemli unsurlarından olan isti’âreler teşbihin kısaltılmış şekilleridir” (Coşkun, 2007:43).¹⁵ Teşbih çeşitleri içinde “sıkça kullanılan ve hemen anlaşılan teşbihlere mübtezel veya karib teşbih”, “benzetme yönü zor anlaşılan teşbihlere baid veya garib teşbih” adı verilmiştir.¹⁶ “Genellikle birbiriyle ilgisiz unsurlarla mizah maksatlı olarak yapılan teşbihlere tehakkümî teşbih denir” (Coşkun, 2007:45). Teşbihin etkili olması için aranan özelliklerden biri de mübalağadır (Tahir’ül-Mevlevî, 1994:169-170).

Teşbih-i tafdil veya maktûb teşbih çeşidinde “benzetme yönü bakımından benzeyenin, kendisine benzetilenden üstün tutulduğu teşbihler”dir (Coşkun, 2007:46). Aşağıdaki beyitte şair kendisini bülbül ile kıyaslayarak ondan üstün olduğunu söylemektedir. Bu ifadede “beni bülbülle bir mi tutuyorsun, aşk olsun, hiç beni yormuyuz” tarzında bir nükte söz konusudur:

Ehl-i temkinem beni benzetme ey gül bülbüle
Derde yok anun sabrı her lahza bin feryâdı var
(Fuzûlî G75/4)

Divan edebiyatında Ferhad ve Mecnun ideal âşık tipleri olarak şöhret bulmuşlardır. Bu durumda bazen şairler “Mecnun’un adı çıkmış, asıl âşık benim” derken; bazen de “Bak, Ferhad şöyle vur, şuradan başla” diyerek Ferhad’a dağları delmede üstatlık ederken, sanatının inceliklerini öğretirken görülür. Bu ifadelerde nükte benzeyenin, kendisine benzetilenden üstün olması üzerine yapılmıştır:

Bende Mecnûn'dan füzûn âşıklık isti'dâdı var
Âşık-ı sâdik benem Mecnûn'un ancak adı var
(Fuzûlî G75/1)
Bî-sütûn-ı gamda Bâkî seng-i mihnet kesmede
Şöyle üstâd oldı kim Ferhâda san'at gösterür

¹⁴ Amacımız edebî sanatlarla nükte ilişkisine değinmek olduğundan sanatlarla ilgili geniş bilgi için bk. Coşkun, 2007; Dilçin, 2005; Külekçi, 1995; Tahir’ül-Mevlevî, 1994; Levend, 1984; Uysal, 2010; Kocakaplan, 2007; Mermer, 2005; İsen, 2009.

¹⁵ Menderes Coşkun’a göre şair ve edipler dilin kullanımında hiçbir sınır tanımadıklarından dolayı teşbihin tanım ve tasnifi için belli sınırlar çizmek doğru değildir. “Zaten şair sanatını icra ederken belagatçinin tanımlarını ve bakış açısını hemen hiç dikkate almaz” (Coşkun, 2007:44-45). Bu yüzden bazı sanatların sınırlarını çizmek mümkün görünmemekte özellikle iç içe geçmiş kullanımlarda aynı çizgiye geldikleri görülmektedir. Teşbih belagat kitaplarında özellik ve bakış açılarına göre birçok çeşide ayrılmıştır (Bk. Coşkun, 2007:44-65).

¹⁶ Mübtezel veya karib teşbihe, âmiyâne; baid veya garib teşbihe de edibâne teşbih denilmektedir (Külekçi, 1995:44).

(Bâkî G51/6)

Tasvir veya tablo hüviyeti kazanan teşbihlerde anlatılmak istenenin birden fazla benzetmeyle ortaya konulmasına “mürekkep teşbih” denir. Genellikle deyim ve temsillerle yapılan bu tür teşbihlere “temsîlî teşbih” denir (Coşkun, 2007:49). Aşağıdaki beyitte sevgilinin eşğine ulaşan rakibin hiçbir kıymeti olmayacağı çemen, karga ve bülbül tasviriyle iğneleyici bir şekilde verilmiştir:

Habîb işığı rakîbe şeref virürdi velî
Çemende gezmek ile zâg andelîb olmaz
(Necâtî G221/3)

Sevgilinin saçı âşıkların yuvası/mekânıdır, onunla bağlı veya ona asılıdırlar. Aşağıdaki beyitte sevgilinin saçından, dolayısıyla sevgiliden ayrı kalan âşık, bağlarından kurtulmuş deli temsiliyle anlatılıyor ki ne yapacağı belli olmaz, şerrinden kimse emin olamaz:

Zülfünden ayru Bâkî bir hâl ile yürür kim
Zincirden boşanmış dîvânedür sanurlar
(Bâkî G115/5)

Nükte Malzemesi Olarak İsti'âre

Bir kavramı dolaylı olarak ifade etmek için herhangi bir bakımdan benzediği diğer bir kavramın adıyla anmaya isti'âre denir (Coşkun, 2007:66; Uysal, 2010:105; Külekçi, 1995:53; Mermer, 2005:49). Hem mecaz hem benzetme sanatı olarak tarif edilen isti'âre “bir şeyi kendi adının dışında türlü yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla anma” şeklinde de ifade edilebilir (Dilçin, 2005:412).¹⁷

Divan şiirinde özellikle sevgili veya sevgilinin güzellik unsurlarıyla ilgili yapılan isti'âreler dikkat çekmektedir. Nâilî'ye ait aşağıdaki beyitte sevgili yerine kullanılan “meh”, “gece” ilişkisi içinde çağrışıma açık bir nükteyle ifade edilmiştir:

Kadem kadem gece teşrifi Nâilî o mehin
Cihân cihân elem-i intizâra degmez mi
(Nâilî G368/6)

Nükte Aracı Olarak Mecâz-ı Mürsel

Bir sözü gerçek anlamının dışında benzetme amacı gütmeyen kullanmaya mecâz-ı mürsel denir. Bir başka ifadeyle “mecazların alışılmış ve yaygın olanların dışında sanatlı kullanılması”dır (Külekçi, 1995:18). Hayâlî'ye ait aşağıdaki beyitte, “şişe” kelimesi içki içmek manasına kullanılmıştır. Aynı zamanda “şişe çekmek” tevriyeli kullanılarak zengin bir çağrışıma imkân tanınmıştır:

Sihhat istersen sakın çekme tabîbün şerbetin
Mihnet ü gam derdine gâyet devâdur şîşe çek
(Hayâlî G295/2)

Nükte Malzemesi Olarak Cinâs

Cinas nükte yapmak için icat edilmiştir denilse mübalağa olmaz. Kelime ve anlam oyunlarının yoğun olarak yer aldığı bu sanat şairlerin yeteneklerini sergilediği bir alan olmuştur.

¹⁷ İsti'ârenin herkes tarafından bilinen ve kolayca anlaşılmasına isti'âre-i mübtezele veya isti'âre-i âmiyye; benzetme yönü pek açık olmayan ve ilk bakışta anlaşılmayan, belli bir kültür seviyesine hitap edenine isti'âre-i garîbe veya isti'âre-i hâsiyye denir. Alaylı ve latife yollu isti'ârelere ise isti'âre-i temlihiye veya isti'âre-i tehekkümiye adı verilir (Uysal, 2010:105-108; Külekçi, 1995:66; Tahir'ül-Mevlevî, 1994:73; Mermer, 2005:49-50).

Anlamaları farklı, yazılış ve telaffuzları aynı veya benzer kelimelerin birlikte kullanılmasına cinas denir.¹⁸ Hem anlama hem de ahenkle ilgili olduğu için çok kullanılan bir sanattır. “Divan ve halk şiirinde birçok beyit ve dörtlük güzelliğini, nüktesini ve hatta yazılış sebebini cinasa borçludur” (Coşkun, 2007:251). Şairlerin zekâ hünerlerini göstermeleri bakımından cinas, her dönemde başvurulan bir sanat olmuştur (Aksoyak, 2006:30).¹⁹ Aşağıdaki beyitte “yarım” kelimesi hem tevriyeli hem de cinaslı olarak kullanarak nükte yapılmıştır:

Düşmânı yâr idinüp yârım unutdı yârımı
Yarım anmaz dirîgâ ol Hüdâ’dan korkmaz
(Necâtî G225/7)

Aşağıdaki beyitte “beli” kelimesi hem “bel” hem de “evet” manasına kullanılmıştır:

Gördi dil-dâra kemer gibi tolaşdugum rakîb
Didi maksûdun beli midür eyitdüm kim belî
(Mesihî G277/3)

Rakip ile âşık arasında daima bir çekişme vardır. Âşık bir yolunu bulup ondan kurtulmak ister. Aşağıdaki beyitte “el” kelimesi hem cinaslı hem de tevriyeli kullanılmıştır. İfadeye, rakibi kovmak için “başkasının yardımına ihtiyacımız yok” derken, “elimizi bile kirletmeyiz, ayağımız yeter” şeklinde nükteli bir söyleyiş gizlenmiştir:

Aslâ rakîbi sürmege yalvarmazuz ile
Bir püşt-pâ yeter ana dahi ne el gerek
(İshak Çelebi G138/2)

Nükte Aracı Olarak Kinâye

Kinâye, cinas gibi çok kullanılan fakat daha çok iğneleme kastının öne çıktığı bir sanattır. Sözün hem gerçek hem mecaz anlamda kullanılmasına karşın asıl kastedilen mecazî anlam olması nükteye kapı aralar. Kinâye, bir sözü “gerçek manayı düşünmeye engel olacak bir karine bulunmama şartıyla”, gerçek manasına da gelebilecek şekilde kullanma sanatıdır (Coşkun, 2007:91; Uysal, 2010:128; Külekçi, 1995:68). Başka bir deyişle, “gerçeği mecaz yoluyla dolaylı olarak anlatmaktır” (Dilçin, 2005: 416; Külekçi, 1995:68). Sitem, tezyif, tahkir ve tehekküm gibi maksatlar taşıyan ifadeler nezaket gereği başvurulan kinâye ile daha tesirli hale gelebilir (Külekçi, 1995:68-69).

Kinâyeli anlatımın tercih edilmesini birkaç sebebe bağlayabiliriz. Birincisi “doğrudan söylenince kaba sayılacak bir ifadeyi nazikçe söylemektir”. Bu şekilde söylemek “kabalığı hafifletici, çirkini güzel gösterici” olarak görülebilir.²⁰ Diğeri ise anlatımı “somutlaştırmak ve görselleştirmek”tir. Kinâye, “bir anlam veya mesajı gerçeğe dayalı bir tasvirin içine gizleme sanatı”

¹⁸ “Aralarında cinas bulunan kelimelerin bir nükte ve zarafet amacıyla” bir arada kullanılmasına “tecnis” denir (Külekçi, 1995:259). Divan şairlerinin tecnis veya tecnisat adı altında cinaslı kelimeleri kullanarak yazdıkları şiirler/eserler de vardır. İsmail Hakkı Aksoyak (2006) tarafından yayına hazırlanan “Ahmed-i Yesevi’nin Rumelili Bir Takipçisi Üsküplü Atâ, Tuhfetü’l-Uşşâk” adlı eseri dikkat çekicidir. Eser, İran şairi Kâtîbî’nin her beytinde cinas veya tecnis denilen sanatlara yer verildiği için *Tecnisat* adıyla da bilinen *Dehbâb* adlı Farsça mesnevisine naziredir. *Tuhfetü’l-Uşşâk*, Türkçe kelimelerin cinaslı kullanımı bakımından dikkat çekicidir (Aksoyak, 2006:25, 30, 38). XVIII. yüzyıl şairlerinden Halepli Edib de cinas sanatını çokça kullanan bir şairdir. Divanındaki 2197 gazelin 1815’i cinaslı kafiyelerle başlamaktadır. Bazen birkaç beyte kadar sarkan cinaslı kafiyeler bazen de gazelin bütününe kaplamaktadır (Aksoyak, 2006:31; *Halepli Edib Divanı* için bk. Mum, 2004; ayrıca Gazel-i tecnisler için bk. Horata, 1988). Cinaz ve cinas çeşitleri için bk. Levend, 1984:482-484; Coşkun, 2007:251; 259; Dilçin, 2005, 467-481; Külekçi, 1995:259-272; Tahir’ül-Mevlevî, 1994:31-32; Mermer, 2005:21-23.

¹⁹ Konuyla ilgili bk. Öztoprak, 2000.

²⁰ Kinâye, kaba, nezaket dışı, alaylı, hor ve hakir görücü olursa tezyîf ve temeshur olarak isimlendirilir. Ayrıca kinâye çeşitleri için bk. Külekçi, 1995:68-75; Coşkun, 2007:91-103.

Turkish Studies

şeklinde de ifade edilebilir. “Zihin bu gizli anlama yorum yaparak ulaşır ve kinâyeli sözden zevk alır.” (Coşkun, 2007: 93-94)

Aşağıdaki beyitler kinâye yoluyla nükteye güzel birer örnektir:

Bâkîyi mey-i nâba yemîn itdi dimişler
Gül gibi ele sâgar alup içmez ol andı
(Bâkî G524/5)²¹

And içmek istedüm mey-i nâb içmege velî
Âyîn-i ‘ışk içinde danışdum günâh imiş
(Hayretî G159/4)

Fennî, aşağıdaki beyitte tenasüp içinde kullandığı “afyon, kutu ve ehl-i keyf” kelimeleriyle kinâye yoluyla ince bir nükte yapmıştır:

Ögme şarâbı zemm idüp afyonu sâkiyâ
Açtırma ehl-i keyfe kutunun kapagını
(Dilçin, 2005:417)

Nükte Aracı Olarak Ta’rîz

Bir sözün ya da kavramın gerçek ve mecaz anlamı dışında tamamen tersini kastetmeye ta’rîz denir. Bu sanat “bir kişiyi ya da durumu alaya almak ve iğnelemek amacıyla yapılır” (Dilçin, 2005: 417). “Ta’rîz, bir maksat sanattır. Tevriye, tevcih, kinâye, isti’âre, telmih ve teşbih gibi birçok sanat ta’rîz için vasıta olarak kullanılabilir.” Diğer bir ifadeyle ta’rîz “sanatkârane yapılan eleştirilere” denildiği için bütün bu sanatlarla ilgilidir (Coşkun, 2007:188-189). Dolayısıyla amaç muhatabı kırmadan, incitmeden maksadını ifade etmektir (Mermer, 2005:98). Ta’rîzde söylenenle ifade edilmek istenen gerçek arasında tam bir zıtlık vardır. Ta’rîz daha dokunaklı olursa istihza, ondan da ağır olursa tehakküm adını alır (Küleççi, 1995:76-77; Tahir’ül-Mevlevî, 1994:161).

Özellikle Nef’î’nin ta’rîzleri bu konuda verilen en güzel örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.²² Aşağıdaki iki beyitte Nef’î ile aynı düzlemde ifade edilen husus benzer şekilde sevab-günah, iyi-kötü tezadıyla birlikte “yalan çıkmak” ve “mahrum olmak” tabirleriyle nükteli bir şekilde dile getirilmiştir:

Zikri sūfinün sevâb u fikri Şeyhi’nün günâh
Bari mahrûm olmayısar ikimüzden birümüz
(Şeyhî G82/7)

Biz sūffiye eyü dirüz ol bize kem disün
Mahşer güninde belki ikimüz yalan çıka
(Yahyâ Beg G 399/4)

Nükte Malzemesi Olarak Tevriye

Tevriye, birden fazla anlamı olan kelimelerin verdiği imkânla nükte yapmak için sıkça başvurulan bir yoldur. “En az iki anlama gelen cinaslı veya çok anlamlı bir kelime, deyim veya ibarenin bir anlamını kullanıp diğer anlamını ifadenin içine gizlemeye tevriye denir” (Coşkun, 2007: 104). Başka bir deyişle tevriye, “bir kelimenin birden fazla anlamını ifadenin manasına

²¹ Bu beyit bazı kaynaklarda aşağıdaki şekildedir:

Bâkî yine mey içmege and içdi dimişler
Divâne midür bâde dururken içe andı
(Dilçin, 2005:416; Ergun, 1935:216)

²² Bk. Ünver, 1991:77.

uygun düşürme sanatıdır” (Coşkun, 2007: 106).²³ Tevriye “ifadenin anlamını zenginleştirmek veya muhababı şüphelendirmek” için yapılır. Bu sanatta cinaslı kelimeler, deyimler, mecaz ve yan anlamlı kelimeler çok kullanılır (Coşkun, 2007: 105-110). Aşağıdaki birinci beyitte “yaşlı” ve “iradî olarak tercih etmek” anlamına gelen “ihtiyâr” kelimesiyle; ikinci beyitte “cennet” ve “uç-fili” manasına gelen “uçmak” kelimesi tevriyeli kullanılarak nükte yapılmıştır:

Sakin Mecnûnı sanman ehl-i aşkun ihtiyâridur
Güzel sevmekde zirâ kimseye hiç ihtiyâr olmaz
(Bâkî G195/1)

Ne aceb murg imişsin ey zâhid
Ki hemîşe murâdun uçmakdur
(Necâtî G147/5)

Aşağıdaki beyitte “gözüm kan görünür” ifadesiyle, “gözüm bir şeyi görmez olur, kan dökerim, katil olurum” şeklinde kana susamış bir ruh hali ifade edilirken, diğer yandan şarabın kırmızılığı ve sarhoş olan kişinin gözlerinin kızarması aynı anda dile getirerek güzel bir nükte yapılmıştır:

Yüri var meykedede karşıma gelme nâsih
Ki elüme sâgar alıcak gözüm kan görünür
(Necâtî G80/2)

Tevriye’ye bazen doğrudan söylenemeyen, söylenmesi uygun olmayan eleştiriler için de başvurulabilir. Siyasî sataşmalar, edebî ta’rîzler bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Nef’î’nin “tahir” kelimesiyle muhababına nazikçe ve dolaylı olarak “kelb” (köpek) demesi bilinen bir örnektir (Coşkun,2007:106).

Nükte Aracı Olarak İhâm ve Mugâlata

Cinaslı veya çok anlamlı kelimeleri, bu kelimelerin farklı anlamlarını da destekleyecek biçimde uygun kavramlarla birlikte kullanmaya ihâm veya mugâlata denir. Bu sanatta amaç, “anlamı karıştırmak”, “okuyucuyu yanıltmak ve şüphelendirmek” tir (Coşkun, 2007: 116; bk. Külekçi, 91-101; 105-112; Uysal, 2010:148). Diğer bir ifadeyle birden fazla anlamı olan bir kelimeyi bütün anlamlarını kastederek kullanmaktır (Dilçin, 2005:421). Şemseddin Samî’ye göre ise ihâm, “iki anlamı olan bir kelimenin en az kullanılan anlamını kastederek kullanmak”tır (Mermer, 2005:44).

İhâm veya mugâlata tevriye olarak da değerlendirilmektedir.²⁴ İki anlama gelen ve birbiriyle ilgisi olan kelimeleri bir araya getirmek suretiyle yapılan ihâm-ı tenasüp -ki burada kelimenin ikinci anlamı kastedilir- ve anlamca birbirine zıt kelimelerin kullanımıyla yapılan ihâm-ı tezat da makbul bir hüner olarak görülmüştür (Levend, 1984:486; Tahir’ül-Mevlevî, 1994:173).

Aşağıdaki beyitte Nergîsî, “uçmak” kelimesini hem “kuş gibi uçmak” hem de “cennet” anlamında kullanarak nükteli bir söyleyiş yakalamıştır:

Zâhid o denlü sıklet ü tâc-ı kabâ ile
Uçmak ümidin itmez idi ebleh olmasa

²³ Burada, bir sözün aynı anda iki anlamda birden kullanılması anlamına gelen tevriye ile cinas arasındaki farka değinmek yerinde olacaktır. Tevriyede kelime bir defa kullanılmasına karşın birden çok anlam ifade ederken, cinasta her anlam için ayrı ayrı kullanılır (Uysal, 2010:205).

²⁴ İhâm ve mugâlataın tevriye olarak ele alınmasına dair bk. Coşkun, 2007:114-118; Levend, 1984:485. Ayrıca mugâlata-i maneviye için bk. Külekçi, 1195:91-101. Genel olarak telvîhât başlığı altında toplanan mugâlata-i maneviye, tevriye, istihdâm, tevcîh, ta’rîz, telvîh ve remz için bk. Tahir’ül-Mevlevî, 1994:159-162.

(Coşkun, 2007:121)

İzzet Molla'ya ait beyitte ise “ocak” kelimesi hem “yemek pişirilen ocak” hem de “Yeniçeri Ocağı” anlamında kullanılmıştır. Burada kastedilen kelimenin ikinci anlamıdır. Nüktenin Yeniçeri Ocağı üzerinden yapılması ifadenin etkili ve anlamlı olmasını sağlamıştır:

Koyup kaldırmada ikide birde
Kazan devrildi söndürdü ocağı

(Coşkun, 2007:116)

Aşağıdaki beyitlerde “hesap olmaz” ifadesi hem “haddi hesabı yok, çok sayıda”, hem de “sorgu sual olmamak” anlamında; “yalvarı görsünler” ise hem “yalvarmak”, hem de para, servet anlamındaki “yalvarı” ile “parayı görsünler” anlamında kullanılarak nükte yapılmıştır:

Didüm yolunda ey dil-ber ne çok âşıklarun ölmüş
Didi kim Ka'be yolında ölenlere hisâb olmaz

(Necâtî G224/6)

Güzeller mihri-bân olmaz dimek yanlışdur ey Bâkî
Olur va'llâhi bi'llâhi hemân yalvarı görsünler

(Bâkî G224/6)

Nükte Malzemesi Olarak Tevcih

Tevcih, bir sözü hem övgü hem yergi anlamı taşıyacak şekilde iki farklı anlamda kullanmaya denir (Küleççi, 1995:113; Coşkun, 2007:129; Uysal, 2010:205). “Tevcihe genellikle olumsuz bir fikri veya eleştiriyi edebî ve nükteli bir şekilde ifade etmek için başvurulur” (Coşkun,2007:129). Aşağıdaki beyitte Nedîm dolaylı ve nükteli bir şekilde kendisine yeterince lütufta bulunulmadığını ima etmektedir:

Arz-ı hâlüm çok efendüm hâk-i pâ-y-ı devlete
Lutfun ammâ bî-niyâz-ı arz-ı hâl eyler beni

(Nedîm G147/10)

Nükte Malzemesi Olarak İstihdam

İki anlama gelen bir kelime veya sözün aynı ifade içinde işaret ettiği her iki anlamı için ayrı ayrı iki kelime kullanılmasına istihdam denir (Coşkun,2007:132; Küleççi, 1995:102; Uysal, 2010:109; Mermer, 2005:50). Aşağıdaki beyitte “çekmek” kelimesi üzerinden nükte yapılmıştır:

Zâhidâ sâgarı çekmek eger olduysa günâh
Sen sevâb içre bulun biz bu günâhı çekelüm

(Hayâlî 336/3)

Nükte Aracı Olarak Tecahül-i Ârif

Divan şairleri bilinen bir şey hakkında bilmiyormuş gibi yaparak, soru sorarak; bir gerçeğin farklı ve hiç düşünülmemiş bir yönüne dikkat çekerek nükte yapma peşinde olmuşlardır. “Bilinen bir gerçeği bir nükteye dayanarak bilmiyormuş gibi söylemeye” tecahül-i ârif denir (Dilçin, 2005: 441; Küleççi, 1995:114). Şairin bildiğini bilmezden gelerek maksadını dolaylı yollardan ifade ettiği bu sanatta mübalağa ve istifham sanatlarından yararlanılır (Coşkun, 2007: 199; Tahir'ül-Mevlevî, 1994:151).²⁵

Tecahül-i ârifte amaç sözün bir nükte ile tesirli ve etkili hale getirilmesidir. Dolayısıyla neşelendirme, azarlama, hayranlık, övme ve yermeye mübalağa gibi nükteler vardır. (Küleççi,

²⁵ Fakat her tecahül-i ârifte istifham sanatının olması gerekmez (Coşkun, 2007:199).

1995:115-116). Bu sanatta ifadenin çarpıcılığı nükteyi ortaya çıkarmaktadır. Aşağıdaki beyitte Fuzûlî, ay-parmak ilişkisi kurarak nükte yapmıştır:

Mâh-i nevdür yoksa sen kıldukda seyr-i âsmân
Kaldırıp parmak getürmüş âsmân îmân sana
(Fuzûlî G6/8)

Nâbî aşağıdaki beyitte leff ü neşr ile tecahül-i ârif sanatını birlikte kullanarak hoş bir nükte yakalamıştır. Salih-fasık kelimeleri arasındaki tezat da ifadeye ayrı bir tesir katmıştır. Şairin indinde mey testisi ile abdest ibriğinin farkı salihlik ve fasıklık olarak bilinmekle beraber bilmiyormuş gibi sorulmuştur:

Sebû-yı meyle ibrîk-i vuzû bir hâkdür ammâ
Ne hikmetdür bilinmez biri sâlih biri fâsıkdur
(Nâbî G166/5)

Nükte Aracı Olarak Hüsn-i Ta'lîl

Hüsn-i ta'lîl divan şiirinde söze nükte ve espri katmak amacıyla sıkça kullanılır. Özellikle sevgili/memduh ile ilgili durumlar bu sanat için eşsiz bir ortam oluşturur.

Herhangi bir gerçek olayın meydana gelmesini hayalî ve güzel bir nedene bağlamaya (Dilçin, 2005: 443; Külekçi, 1995:142; Uysal, 2005:91; Tahir'ül-Mevlevî, 1994:56) veya “bir şeyin meydana gelişi için şairane bir sebep söylemeye” hüsn-i ta'lîl denir (Coşkun, 2007: 168). Bu sanata, “şiirde anlatılmak istenen duyguyu veya hayali anlatıma güzellik, incelik veya espri katmak için” başvurulur (Mermer, 2005:42).

Aşağıdaki beyitler hüsn-i ta'lîl üzerinden nükteli söyleyişler içermektedir. Birinci beyitte suyun çağlayarak akışı sevgiliye ulaşma isteğine, ikinci beyitte kalemin ucundaki mürekkebin akışkanlığı sevgilinin dudağını ve ayva tüylerini tariften dolayı ağzının sulanmasına, üçüncü beyitte ise tarağın dişlerinin oluşu sevgilinin yanağını öpmesinden dolayı parçalanmış olduğuna dayandırılarak ifade nükteli hale getirilmiştir:

Hâk-i pâyüne yetem dir ömrlerdür muttasıl
Başını taşdan taşa urup gezer âvâre su
(Fuzûlî K3/27)

Gird-i lebde hat-ı nev-hîzini tahrîr itsem
Hâmenün lezzet-i tahrîrden agzı sulanur
(Nâbî G69/4)

Turra-i yâri tararken öpdi ruhsârın meger
Lezzetinden çâk çâk oldu dehâmî şânenün
(Nâbî G242/4)

Hüsn-i ta'lîl ile hazır cevaplılık bir beyitte birleşince ortaya güzel bir nükte çıkar. Nedîm, muhtemelen bir kabul töreni sırasında arka sıralarda kalmasının nedenini soran Sultan Ahmed'e “Gönül sizi herkesten çok görmek istiyor, o yüzden en sona geçtim ki güzel yüzünüzü daha fazla seyredelim” şeklinde hoş bir nükte ile cevap vermiştir:

Cemâl-i pâkin sâ'irden artuk görmek ister dil
Aceb mi cümlesinden sonra bûs etsem o damânı
(Nedîm K11/26)

Nükte Malzemesi Olarak Tezat

Turkish Studies

Eşya zıddıyla bilinir. Birbirine zıt olan kavramların bir arada kullanılması anlamı/anlatımı kuvvetlendiren bir husustur. Kavramlar arasındaki zıddiyet arttıkça anlam daha çarpıcı hale gelmektedir. Divan şairleri de bu zıtlıktan olabildiğince yararlanmışlardır.

İfadeyi etkili kılmak için anlam bakımından birbirinin zıddı olan kelimeleri birbiriyle ilişkili olarak söylemeye tezat denir (Coşkun, 2007:151; Külekçi, 1995:83; Dilçin, 2005:449). Zıtlık ne kadar sanatlı olursa nükte de o kadar etkili olur. Yavuz Sultan Selim tarafından söylenen aşağıdaki beyitte aslanları titreten güç ile ahu gözlü birisi karşısındaki acizlik bir kişide birleştirilerek güçlü bir tezat, dolayısıyla da sağlam bir nükte oluşturulmuştur. Fonetik açıdan da birinci beyit ile ikinci beyit arasındaki zıtlık dikkat çekicidir:

Şîrler pençe-i kahrumda olurken lertzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn itdi felek
(Coşkun, 2007:152)

Aşağıdaki beyitte “yıkılası” kelimesi “mey-gede”nin adı olmakla birlikte “yapılmış” kelimesiyle kullanılarak “yap-”, “yık-” arasında nükteli bir tezat oluşturulmuştur:

Hoş geldi bana mey-gedenün âb u hevâsı
Va’llâhi güzel yirde yapılmış yıkılası
(Bâkî G508/1)

Nükte Malzemesi Olarak Mübalağa

Mübalağa duyguları anlatmak için hayatın hemen her kademesinde başvurulan bir anlatım tarzıdır. Bu şekilde insanlar kendilerini daha iyi anlattıklarına inanırlar. Hayale dayalı divan şiirinde de şairler mübalağayı çokça kullanmışlardır. Başarılı bir mübalağa, içerdiği abartıdan ziyade verilmek istenen duyguyu keskin bir şekilde öne çıkarır. “Anlatımı çarpıcı hale getirmek, muhatabı etkilemek, yanıltmak veya ikna etmek” amacıyla “herhangi bir şeyi olduğundan daha fazla veya az gösterme”ye abartma veya mübalağa denir²⁶ (Coşkun, 2007:163; bk. Uysal, 2010:152; Tahir’ül-Mevlevî, 1994:105). Mübalağa nükteli ve zarif olmalıdır. Bir şairin hayal gücünü ve genişliğini göstermesi bakımından mübalağa sanatına önem verilmiştir (Dilçin, 2005: 447; Külekçi, 1995:149). Divan şiirinde şairler “mübalağanın tebliğini hatta bazen iğrâkını severler, yapılabildesini hüner sayarlardı” (Mermer, 2005:76).²⁷

Aşağıdaki beyitte sevgilinin naz ve ilgisizliği “bırakın âştığı Hızır gibi ölümsüz birini bile öldürür” diyerek nükteli bir mübalağa ile ifade edilmiştir:

Bu nâz u bu nigâh-ı tegâfûl ki sende var
Hızır olsa âşıkun sebab-i terk-i cân olur
(Nef’î K28/7)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin elbisesindeki gülün dikeninin gölgesinin onu inciteceği mübalağası hoş bir nükte meydana getirmiştir:

Güllü dîbâ giydin ammâ korkaram âzâr ider
Nazenînum sâye-i hâr-ı gül-i dîbâ seni
(Nedîm G154/3)

Mübalağanın âdetçe ve akılca mümkün olmamasına gulûv denir. İbrahim Sırrı’ya ait aşağıdaki beyitte zahidin yüzünün soğukluğu “Zahid bu soğuklukla cehenneme girecek olsan

²⁶ Mübalağanın şiddetine göre tebliğ, iğrak, gulûv gibi çeşitleri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Levend, 1984:481; Külekçi, 1995:149-155; Uysal, 2010:152; Mermer, 2005:76.

²⁷ Konuyla ilgili olması bakımından mübalağa mizah ilişkisi için bk. Çetinkaya, 2011.

söndürürsün, bir parça tütün tutuşturmaya bir kıvılcım dahi bırakmazsın” şeklinde nükteli bir mübalağa ile dile getirilmiştir:

Zâhid bu bürûdetle eger dûzaha girsen
Bir lüle duhân yakmaya âteş bulamazsın

Nükte Aracı Olarak İrsâl-i Mesel

Tarihî yaşanmışlık ve tecrübenin şiire ustaca yerleştirilmesi ifadedeki tesiri artırır. Divan şairleri de bu birikimden olabildiğince yararlanıp ölümsüz mısralar ortaya koymuşlardır. “Bir fikri veya mesajı anlaşılabilir kılmak ve muhatabı ikna etmek için doğruluğu herkes tarafından kabul edilen veya edilebilecek bir örnek vermeye irsâl-i mesel veya irâd-ı mesel denir.” İrsâl-i meselin olduğu sözlerde temsili teşbih de söz konusudur.²⁸ Bu sanata, “konuyu daha iyi anlatmak” veya “bedii zevkleri okşamak için şairâne sebeplerle başvurulur” (Coşkun, 2007:172).

Aşağıdaki beyitte güneşe bakanların gözlerinin yaşadığı gerçeği ile şairin dünya ile ilgili fikrinin nükteli bir şekilde desteklendiği görülmektedir:

Alur göz ile bakma cihâna kim güneşün
Yüzine dogru bakanun gözinden akar yaş
(Necâtî TB2-1/3)

Aşk halinde duygular aklın önüne geçer. Bu durumda âşık normal davranamaz. Aşağıdaki beyitte şair, âşğın bu haline gülen müddeî’ye “Âşık olana herkes güler bir sen değil” diyerek durumu bir nükte ile kurtarır:

Şeyhi'ye gülsen n'ola iy müdde'î
Âşık her kişi güler sen degül
(Şeyhi G110/8)

Divan edebiyatı geleneğinde bahar mevsimi iştret zamanıdır. Kış mevsimi boyunca evlerinde veya kapalı mekânlarda kalmak zorunda olanlar baharı dört gözle beklerler. Kış mevsimi dolayısıyla çemendeki iştretten de bir miktar uzak kalırlar. Bahar gelince hemen eski alışkanlıklar depresir. Kış mevsiminde zahidin zoruyla yapılan tövbe baharla birlikte bozulur. Şair bu durumu “kışın yapılan yapı sağlam olmaz” diyerek nükteli bir meselle anlatır:

Yıkıldı zâhidün virdüğü tevbe
Dirîgâ kışda yapu muhkem olmaz
(Necâtî G 230/5)

Nükte Aracı Olarak Mezheb-i Kelâmî

Mezheb-i kelâmî, “Şairane kanıtlama, delil sunma” şeklinde açıklanabilir. İrsâl-i mesel ve iktibasla ilgilidir. “Bir düşüncüyü ikna edici bir şekilde ifade etmek için akla uygun bir kanıt sunulabileceği gibi hayalî veya mizahî bir kanıt da ileri sürülebilir” (Coşkun, 2007:181). Aşağıdaki birinci beyitte “âşık sevgiliyi görse sevincinden, görmese kederinden ölür” diyerek, ikinci beyitte ise sevgilinin vefasının olmadığı “dikkatle baştan ayağa bakıyoruz olsa görürdük” şeklinde nükteli bir delil ile gösterilmiştir:

²⁸ İrsâl-i mesel kuruluşu bakımından “birleşik teşbih görünümündedir”. Bu yüzden bir çeşit teşbih olarak kabul edilmektedir (Küleççi, 1995:46). İrsâl-i mesel “bir ibareyi kullanmak bakımından iktibâs”la, “kullanılan sözle anlatımdaki benzerlik bakımından teşbih”le, “örnek gösterilen öğelerin denkliği bakımından da leff ü neşr sanatıyla benzeşmektedir” (Mermer, 2005:48).

Ca'fer nice ola diri âlemde kim sen dilberi
Görse sevincinden ölür görmese hicrân öldürür
(Ca'fer Çelebi G60/5)

Dikkatler ile seyr iderüz yâri ser-â-pâ
Görmez mi idük biz de eger olsa vefâsı
(Bâkî G508/5)

Hayretî'ye ait aşağıdaki beyit, zahidin âşığı güzele bakmaktan men etmesini “Yaratılmışların en güzelini inkâr etmenin neresi takvadır?” diyerek mizahî bir ifadeyle eleştirir:

Men' idersin vech-i zîbâdan bizi ey müttakî
Ahsen-i takvîme inkâr eylemek takvâ mıdur
(Hayretî G67/5)

Nükte Aracı Olarak İstidrak

Över gibi yaprak eleştirmeye veya eleştirir gibi yaparak övmeye istidrak denir. Söze öyle başlanır ki önce yergi zannedilir sonrasında övgü olduğu anlaşılır (Coşkun, 2007:192; Uysal, 2010:108; Tahir'ül-Mevlevî, 1994:73; Mermer, 2005:50). Aşağıdaki örneklerde birinci beyitte önce “Allah'ın adamısın” diye övgü görülürken sonrasında “Allah canını alsın” diyerek, ikinci beyitte “yaralarına elmas kırıntıları ekmesi” sonrasında onlara “ihşan” denilmesiyle, üçüncü beyitte ise önce “her şeyi bilir” ile olumlu bir tablo ortaya konulurken sonrasında “işî gücü fitne fesat” denilerek imalı bir şekilde yerilmiştir:

Bî-riyâ merd-i Hudâsın bilürüz ey sofi
Garazun rahmet-i Hakdur o kadar rahmet bul
(Bâkî G307/6)

Rîze-i elmâs eker her açduğı zahma o şûh
Lutfi var olsun ider ihşân ihşân üstine
(Râsih G85/3)

Dehrde anlamayup bilmediği ola meger
Tama' u bugz u nifâk u hased ü gadr u sitem
(Nâbî K15/80)

Nükte Malzemesi Olarak İstifham, Taaccüp

Cevabını bilerek, bilineni hatırlatarak veya bir cevaba mecbur ederek soru sormak ustalık gerektirir. Bu şekilde sorulan sorular aynı zamanda içinde bir nükte de taşır. “İfadeyi güzelleştirmek, bir fikri vurgulamak; söze nezaket, doğallık ve içtenlik katmak, dikkat çekmek; bir fikrin muhatapları tarafından düşünülmesini ve kabul edilmesini sağlamak” amacıyla soru sormaya istifham veya taaccüp sanatı denir (Coşkun, 2007:197).

Hayret, şefkat, elem, nefret, kin gibi heyecana bağlı duyguların soru şeklinde sorulmasıyla yapılan istifham sanatında amaç cevap almak değildir. Duygu ve heyecanı daha açık ve etkili anlatmak için bu yola başvurulur (Küleççi, 1995:124). Aşağıdaki beyitlerde soru sormak suretiyle hoş birer nükte yapılmıştır:

Ol büt-i tersâ sana mey nûş eder misin demiş
El-aman ey dil ne müşkil-ter suâl olmuş sana
(Nedîm G2/5)

Cânâ ne var garîbüne itmezsün iltifat
Vuslat sizün diyârda âdet degül midür

Turkish Studies

(Nâbî G200/4)

Nükte Malzemesi Olarak Müracaa

Anlatıma doğallık ve canlılık katmak, muhatabın dikkatini çekmek için kullanılan bir ifade tarzıdır. “Dedim dedi” şeklinde bir diyalog ortamı sağlar. Bu tarz ifadeler de nükte yapmak için uygun bir zemin oluşturur. Aşağıdaki beyitlerde “dedim dedi”lerle birlikte verilen cevaplar ince bir zekânın ürünü olarak değerlendirilmelidir:

Didüm kaç bûseye bir cân alursın
Didi hey bu ne sözdür bire bire
(Necâtî G531/2)

Didüm var mı dehânunla miyânun
Didi kim söyleme ortada var yok
(Bâkî G246/4)

Rakibin sürekli sevgilinin yanında olması, sevgilinin onu yanından kovmaması, öldürmemesi âşığı her zaman huzursuz eden bir durumdur. Aşağıdaki beyitte bu durum kör noktada bulunmasına bağlanmış ve dedim dedi diyalogu bu mesel vasıtasıyla hoş bir nükte haline gelmiştir:

Didüm ne için rakîbi oklamazsın
Didi yakın nişan kördür urılmaz
(Zâtî G509/3)

Sonuç

Nüktenin aracı olan edebî sanatları alt dallara ayırarak daha da genişletmek mümkündür. Sanatların birbiriyle olan ilişkileri ve iç içe olan yapısı nedeniyle başlıklar çoğaltılabilir. Bu yazıda bütün edebî sanatlar sıralanmaktan ziyade nüktenin belirgin olarak ortaya konulduğu başlıca sanatlar ele alındı. Şairlerin manaya en güzel elbiseyi giydirmek için başvurduğu edebî sanatlarla nükte bağlamında temas edildi.

Divan şiirinin dili sürekli işlenen bir yapı arz eder. Dolayısıyla kelimeler, kelime grupları ve mazmunlar herhangi bir edebî sanata ihtiyaç duymadan bir nükteyi ifade edecek zenginliğe ve güce zaman içinde ulaşmışlardır. Bununla birlikte kullanılan her edebî sanatın ifadeye nükte katmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Zira edebî sanatlar şairin dile hâkimiyeti, dil üzerinde tasarrufu ve sanat icrasına bağlı olarak şiirde yerini bulur, nükteye kapı açar.

Divan şiirinde şair, dilin bütün inceliklerini bilmekle dile hâkim olur; düşünce, fikir, sezgi ve hayali en güzel şekilde ifade etmenin yollarını arardı. Şairin hünerini göstermesi bakımından önem arz eden edebî sanatlar, ancak ince ve zarif nüktelerle kalıcı, belirgin ve dikkat çeker hale gelmişlerdir. Bir örnekle ifade edecek olursak, sanat ile mana arasındaki birliktelik eşya dolu bir odaya benzerken nükte, odayı aydınlatan bir lamba görevi üstlenmektedir. Yani nükte anlatılmak istenen düşüncenin en hızlı, keskin ve parlak bir biçimde intikalini sağlamaktadır.

Görüldüğü üzere nükte ve edebî sanatlar birbirinin tamamlayıcısı konumundadır. Hatta o kadar bir ve bütün olarak karşımıza çıkarlar ki birbirinden ayırt etmek mümkün olmaz. Aslında nüktenin doğrudan şiirin anlamı ile ilgili olması bu birlikteliği zaruri hale getirir. Divan şiirinin çağrışıma açık, ince bir zekânın ürünü olan ve çözümlendikçe okuyucuya zevk veren yapısının temel dinamiklerinden biri de dilin bütün imkânlarından yararlanılarak ortaya konulan nüktelerdir.

KAYNAKÇA**Turkish Studies**

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

- AK, Coşkun (2001) *Bağdatlı Rûhî Divanı*, C.I-II, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa
- AKKUŞ, Metin (1993) *Nef'î Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara
- AKSOYAK İsmail Hakkı (2006) *Ahmed-i Yesevî'nin Üsküplü Bir Takipçisi Üsküplü Atâ, Tuhfetü'l-Uşşâk*, Bizim Büro Yayınları, Ankara
- AKYÜZ Kenan, vd. (1990) *Fuzulî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara
- ANDREWS G.Walter (2009) *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı*, İletişim Yayınları, İstanbul
- BİLKAN Ali Fuat (1997) *Nâbî Divânı*, MEB Yayınları, İstanbul
- BİLKAN Ali Fuat (1998) *Nâbî Hikmet-Şair-Tarih*, Akçağ Yayınları, Ankara
- BİLKAN Ali Fuat (2000) *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Akçağ Yayınları, Ankara
- BİLKAN Ali Fuat (2007) *Nâbî Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yayınları, Ankara
- COŞKUN Menderes (2007) *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- COŞKUN Menderes (2011) "Klasik Türk Şairinin Poetikası Üzerine", *Bilig*, Kış, Sayı:56, s.57-80.
- ÇAĞIN Şerife (2007) *Bir Hiciv Ustası Şair Eşref*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- ÇETİNKAYA Ülkü (2011) "Divan Şiirinden Örneklerle Mübalağa Sanatının Mizahla İlişkisi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/2 Spring 2011, p. 39-74.
- ÇAVUŞOĞLU Mehmed, M. Ali Tanyeri (1981), *Hayretî Divanı*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul
- ÇAVUŞOĞLU Mehmed, M. Ali Tanyeri (1989) *Üsküplü İshak Çelebi Divanı*, Mimar Sinan Ün. Yayınları, İstanbul
- ÇAVUŞOĞLU Mehmed (1977), *Yahya Bey Divanı*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul
- ÇAVUŞOĞLU Mehmed (1999) "16.Yü yılda Divan Edebiyatı: Divan Edebiyatında Şiir Kavramı", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* (Haz. Mehmet Kalpaklı), YKY, İstanbul
- ÇAVUŞOĞLU Mehmet (2003) *Divanlar Arasında*, Kitabevi Yayınları, İstanbul
- DİLÇİN Cem (2005) *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- ERGUN Saadeddin Nüzhet (1935) *Bakî Hayatı ve Şiirleri*, Suhulet Kitap Yurdu, Bozkurt Matbaası, İstanbul
- ERÜNSAL İsmail (1983) *The Life and works of Taci-zade Ca'fer Çelebi: with critical edition of his Divan*. İstanbul: İÜEF Üniversitesi,
- HORATA Osman (1988) "Ses, Anlam Bütünlüğü ve Gazel-i Tecnisler", *Doğu Akdeniz Ün. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı:1, s.65-75.
- Hüseyin Kazım Kadri (1943a) *Türk Lügati*, 3.cilt, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul
- Hüseyin Kazım Kadri (1943b) *Türk Lügati*, 4.cilt, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul
- İSEN Mustafa, vd. (2009) *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara
- KAHRAMANOĞLU Kemal (2006) *Divan Şiiri Değişen Dünyada Kaybolmuş Paradigma*, Çizgi Kitabevi, Konya

- KAM Ömer Ferit (2008) *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkâtı*, (Haz. Halil Çeltik), Birleşik Yayınları, Ankara
- KOCAKAPLAN İsa (2007) *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul
- KOÇ Turan (2009) *İslam Estetiği*, İSAM Yayınları, İstanbul
- KORTANTAMER Tunca (ty) *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Kültür Bakanlığı, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-20270/h/eskiturkedebiyati.pdf>
- KURNAZ Cemal (2007) *Osmanlı Şair Okulu*, Birleşik Yayınları, Ankara
- KÜÇÜK Sabahattin (1994) *Bâkî Divânı* (Tenkitli Basım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- KÜLEKÇİ Numan (1995) *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara
- LEVEND Ağâh Sırrı (1984) *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Meşhurlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul
- LEVEND Ağâh Sırrı (2008) *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- MACİT Muhsin (1994) *Nedîm Divanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara
- MENGİ Mine (1995) *Mesihî Divanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- MENGİ Mine (2000a) “Divan Şairinin Dilindeki Edebiyat Terimleri”, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara
- MENGİ Mine (2000b) “Divan Şiir Dilindeki Mana, Mazmun, Nükte Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yayınları, Ankara
- MERMER Ahmet, Neslihan Koç Keskin (2005) *Eski Türk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara
- MUM Cafer (2004) *Halepli Edîb Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Cinaslar Sözlüğü)*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara
- OKUYUCU Cihan (2006) *Divan Edebiyatı Estetiği*, LM Yayınları, İstanbul
- ONAY Ahmet Talat (2007) *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, (Haz. Cemal Kurnaz), Birleşik Yayınları, Ankara
- ÖZTEKİN Özge (1997) *Rasih Divanı*, Hacettepe Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- ÖZTOPRAK Nihat (2000) “Halk ve Divan Şiirinde Cinastanın Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü İncelemeleri*, İstanbul, s.155-174.
- PALA İskender (1995) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara
- PALA İskender (1999) “Mazmunun Mazmunu”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* (Haz. Mehmet Kalpaklı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.399-402.
- PARLATIR İsmail (2009) *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara
- SARAÇ M. A.Yekta (2006) *Osmanlı'nın Şiiri*, 3F Yayınları, İstanbul
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (1995) *Klasik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakib'e Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul
- Tahir'ül- Mevlevî (1994) *Edebiyat Lügatı*, (Haz.Kemal Edip Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul

-
- TARLAN A. Nihad (1963), *Necati Beg Divânı*, MEB Yayınları, İstanbul
- TARLAN A. Nihat (1967) *Zatî Divanı*, 1.Cilt, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul
- TARLAN A. Nihat (1992) *Hayâlî Bey Divânı*, Akçağ Yay. Ankara
- TARLAN Ali Nihat (1966) *Ahmet Paşa Divanı*, MEB Yay. İstanbul
- TULUM A. Mertol - M. Ali Tanyeri (1977) *Nev'î Divanı*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul
- Türkçe Sözlük* (2005) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- UÇAR Şahin (1995) *Varlığın Mânâ ve Mazmunu*, İz Yayıncılık, İstanbul
- UYSAL R. Selçuk (2010) *Belegat ve Edebî Sanatlar Lügati*, Doğu Kitabevi, İstanbul
- ÜNVER İsmail (1991) "Övgü ve Yergi Şairi Nef'î", *Ölümünün Üçyüzdüncü Yılında Nef'î*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.